

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА: ПРОБЛЕМА ЦІННОСТЕЙ

У статті автор розглядає ціннісні аспекти екологічної етики в контексті відношення людини до природи і навколишнього середовища в сучасну епоху соціально-економічної кризи. Проаналізовано провідні зарубіжні теорії екологічної етики – інвайронменталізму, біорегіоналізму, холістичної етики, комунікативної філософії, глибинної екології.

Сучасність позначена соціально-економічною та духовно-моральною кризою, коли руйнуються старі цінності, нагально потребуючи напрацювання стійких норм та правил поведінки людини в суспільстві, де потрібно усвідомлювати як свою власну унікальність та неповторність, так і нерозривний зв'язок з природою та соціумом, що розвиває та формує її як особистість. Саме ці реалії стимулюють учених-етиків, філософів та екологів до переосмислення класичних уявлень про світоглядні цінності, сприяючи виробленню різноманітних підходів у розв'язанні проблем сучасної універсальної кризи щодо відношення людини до природи через формування нової ціннісної парадигми.

Головною метою є спроба розглянути ракурс проблеми цінностей екологічної етики, що конструює систему ціннісно-нормативних установок суспільства, які розширюють діапазон пануючих моральних принципів на ставлення людини до природи, до самої себе як природної істоти, виробляючи моральні норми її поведінки в різноманітних ситуаціях, нову ментальність стосовно навколишнього середовища і самої себе у ньому. Мета обумовлює наступні завдання: виявити переважаючу тенденцію світоглядної та ціннісної переорієнтації доби сучасності; проаналізувати ціннісні основи екологічної етики; дослідити відповідність та значущість екологічної етики як духовної компоненти сучасності.

Дана проблема широко представлена в науковій літературі в контексті екологічного знання, екологічної етики (В. Айкен, М. Букчин, В. Діволл, Р. Енгель, Дж. Мейсі, О. Леопольд, А. Наесс, Т. Ріган та ін.), що пропагують нову форму суспільної свідомості щодо природи на засадах глибинної ціннісної орієнтації. Етичні аспекти в осмисленні екологічної проблематики взаємовідношення людини та природи як всезагального морального принципу і морального закону людського буття (К. О. Апель, Р. А. Атфілд, Г. Йонас, Б. Калліот, О. Леопольд, М. Моїсєєв, Р. Неш, Х. Рольстон III, Г. Д. Торо, В. Хьосле та ін.); нові світоглядні ідеї екологічної етики набули подальшого розвитку в українській філософській думці сучасності (В. Е. Борейко, Л. І. Василенко, В. Є. Єрмолаєва, А. Єрмоленко, М. Кисельов і ін.). Суттєву роль мають дослідження фахівців з етики та історії моралі з проблем ціннісно-моральної орієнтації (Р. Г. Апресяна, Ю. А. Бондаренко, А. А. Гусейнова, О. Г. Дробницького).

Однією із сутнісних причин катастрофи є домінування в сучасному світі ціннісної парадигми, що орієнтує суспільство на безупинний ріст матеріального споживання на основі освоєння природних ресурсів. Якщо корені екологічної кризи лежать у бездумних споживчих інстинктах людини, то спасіння природи можливе лише через моральне самообмеження людей та духовне звеличення. Екологічна проблема може бути вирішена лише тоді, коли будуть переглянуті технократичні основи суспільства та споживча психологія людства. Можливо, саме обмеження матеріальних потреб та споживчих прагнень є найпершою умовою виживання людства та його майбуття. Саме тому необхідним є закладення ціннісних основ нової цивілізації головним компонентом якої, на наш погляд, є екологічна етика.

Проблема полягає в тому, що сучасна цивілізація не здатна здійснити ідеали і ціннісний розвиток, іншими словами, це: поступовий перехід від технократичної до екологічної цивілізації. Зростаюча інструментально-технічна могутність людини співпадає з духовною "зубожністю" породженого "суспільства споживання". Екологічна цивілізація є своєрідною ідеальною формою збереження цілісності життя як майбуття людства, це духовно-орієнтоване моральне суспільство, де екологічний імператив є ідеалом духовності. Перспективи екологічної цивілізації вбачають якраз в побудові ціннісної свідомості на принципах екологічної етики. Звичайно, це є певною необхідністю в революційній еколого-етичній зміні ціннісної свідомості людей, що у свою чергу розширить свідомість людини до межі подолання людського егоїзму та стане певним висловом інтересів біосферного Цілого.

В історії етичної думки цінність, як правило пов'язують з людиною. Екологічна етика, розглядаючи поняття "цінності", розширює його, на думку Х. Рольстона, до "екосистемного блага". Лише таке розуміння цінностей дозволить зберегти традиційні цінності та одночасно стверджувати екологічну єдність. Тобто людина, благоговійно відносячись до природи, має право також і облагороджувати її за

"законами краси" (К. Маркс). Екологічна етика, стверджуючи самоцінність природи, одночасно обґрунтовує єдність етичних і природних цінностей (вводить світ природи в світ людських цінностей).

Немає складнощів, щоб довести, що збереження біорізноманіття є благом для людини, і навпаки, моральний спосіб життя сприяє підтримці екосистеми та скороченню споживання ресурсів та відходів. Але як вчинити в певній конфліктній ситуації, коли людські цінності та права йдуть всупереч збереженню біорізноманіття та природним цінностям, руйнуючи природу? З точки зору екологічної етики, будь-яка діяльність має бути узгоджена з природними законами, так як права людини на природокористування не є абсолютними, особливо при нанесенні шкоди природним екосистемам. Адже саме походження людського роду безпосередньо пов'язане з моральним імперативом і виживання залежить від вміння підкорити свій безмежний егоїзм вимогам моралі "як абсолютного начала" (А. Гусейнов), які виступають основними регуляторами взаємовідносин природи та суспільства.

Цінність є базовим терміном етики, саме з цінності того чи іншого феномену ми виводимо обов'язки по відношенню до нього. В етиці виділяються дві проблеми: перша – що є благо само по собі?, а інша – що має цінність як засіб для досягнення блага? У контексті цього головним завданням етики є визначення що і в якому ступені має внутрішню цінність. "Як тільки ми замислюємося над поняттями "внутрішньої цінності" або "внутрішнього добра", – зазначав Д. Мур, – або говоримо, що певна річ "мусить існувати", предметом нашого мислення стає унікальний об'єкт – єдина в своєму роді властивість предметів, які я позначаю як "добро" [1: 75].

Етика навколишнього середовища стає можливою лише тоді, коли усвідомлюється внутрішня цінність природних феноменів та формуються відповідні обов'язки по відношенню до них. Екологічна етика стверджує парадигму такого формування цінностей, де за основу береться ідея самоцінності іншого, ідея єдності людини і природи, пошук динамічної рівноваги між діяльністю людини і природними біогеоценозами, подолання відчуження людини від природи, вироблення екологічного світогляду та етико-екологічного імперативу людського буття. Тут відношення людини і природи вимірюється "на ідеальних терезах моралі" згідно вислову А. Гусейнова.

З точки зору екологічної етики, мораль, будучи формою самообмеження, є умовою моральної поведінки людини, що проявляється у відмові від насилля по відношенню до живого та від надмірного споживання. Так, Е. Ласло, наголошував, що сьогодні "ми потребуємо нової моралі, нової етики, яка ґрунтується не лише на індивідуальних цінностях, а на необхідних вимогах адаптації людства як глобальної системи до навколишнього середовища. Така етика може бути створена на основі ідеалу поваги до природних систем" [2: 281].

Американський дослідник та засновник екологічної етики О. Леопольд акцентує увагу на обмеженні свободи дій індивідів у боротьбі за існування та адаптації до природи. Таким чином, для вирішення екологічних проблем та проблеми цінностей Е. Ласло вимагає обмежити особистісні цінності на користь цінностей загальнолюдських та соціальних, а О. Леопольд прагне до трансформації відношення людини до іншого Живого, людина-господар має перетворитися в рівноправного члена спільноти.

На особистісній відповідальності стосовно навколишнього середовища, наголошують Р. Атфільд та Л. Уайт, звертаючи увагу на релігійні цінності, обґрунтовані в ідеалах та нормах.

Екологічна етика, досліджуючи цінності, які повинні лежати в основі нової парадигми, проходить певні етапи свого методологічного орієнтування, ціннісна трансформація, що ґрунтується на кардинальній зміні погляду на те, хто володіє моральним статусом. Так М. Горке в роботі "Вимирання видів і етика. Межі антропоперспективи" вказує на різноманітні радіуси зміни еколого-етичної позиції у відношенні людини до навколишнього середовища.

Класифікація еколого-етичних позицій характерна тим, що відповідне розширення меж моралі в людському ставленні до природи кожної наступної концепції включає і всі попередні. Її можна уявити у вигляді системи концентричних кіл, що вибудовуються навколо морального суб'єкту як центру уваги, де "моральний циркуль" позначає різні величини прямої людської відповідальності щодо реалій природного світу.

У світлі цих позицій антропоцентрична етика володіє найменшим радіусом дії, адже моральні зобов'язання діють лише стосовно людини (як вищої цінності), яка єдина володіє розумом і мораллю. До цього напрямку можна віднести консерваціонізм (Т. Пінчот), який хоч і закликає людину до раціонального природокористування, продовжує сприймати її як об'єкт для користування.

Однак, в антропоцентризмі є і інша риса, де турбота, збереження природи і захист тварин являють собою деякі засоби для досягнення вищої цілі. Так, наприклад, виступаючи на захист тварин, вважаючи муки тварин аморальними, але не тому що тварини страждають, а тому що знування над тваринами веде до морального зубожіння людини, її огрубіння (І. Кант).

Для патоцентричної етики характерна цінність будь-якої живої істоти, адже все живе є суб'єктами і носіями власних цілей та інтересів. Поряд з людьми моральний статус надається також "вищим" тваринам, що характеризується заборонаю на принесення шкоди будь-якому живому, передусім, це стосується всього живого, якому властиве відчуття страждання. Першим, хто висловив думку, що не

лише люди володіють моральним статусом був англійський філософ Дж. Бентам. Тому вони цінні самі по собі, що і обумовлює їх моральний статус. Це стало переворотом у моральній свідомості: по-перше, моральний статус не пов'язується з такими здібностями як раціональність, мова, культура; по-друге – моральний статус не зводиться до моральних прав (у традиційному людському розумінні); по-третє – моральний статус не вважається обумовленим моральністю індивіда (як здатність здійснювати свій вибір, брати відповідальність).

Розвиваючи цю лінію, американський філософ К. Гудпастер наголошує, що всі живі істоти є об'єктами моральної поваги і вводить термін "моральна повага", який вказує на те, що його володар є потенційним або реальним об'єктом будь-якої іншої відповідальності. Етична новація американського дослідника полягає в тому, що моральний статус визнається у всіх живих істот, причому лише їх здатності відчувати біль.

Еколого-етичною концепцією, що поширює радіус моральної відповідальності на крок далі ніж антропоцентрична і патоцентрична, є біоцентрична етика. У біоцентричній етиці абсолютно всі живі істоти, незалежно від рівня їх організації мають моральний статус (шляхом поширення інтересів, що охоплює і позбавлені свідомості рослини, і нижчі тварини, які є суб'єктами цілей і тому мають свої власні інтереси).

Ідеологічною базою цього напрямку є американський інвайронменталізм (біоцентризм) в основі якого лежить ідея "універсальної етики". Представниками біоцентризму є Р. Емерсон, Р. Кетлінн, Б. Лоу, Ф. Олмстед та ін., які висунули три основні ідеї: *синкретичність світу* (з'єднання, об'єднання). Біоцентризм ґрунтується на припущенні природного порядку, в якому все рухається відповідно до природного закону упорядкування, в якому підтримується баланс доти, доки в ньому не з'являється людина з усім її "неуцтвом і самовпевненістю". Вони розглядають природу як найбільш довершене, наділене духовними якостями суще, що втілює в собі основні принципи життєдіяльності всього живого і розумного. Варто зазначити, що біоцентризму притаманний метафізичний характер, за що його часто критикують. Якщо для інших напрямків властивий розгляд людини як окремої фігури, що піднімається на тлі навколишнього середовища, то біоцентристи відкидають не лише виділення людини, а взагалі уявлення про світ, що складається з окремих самостійних об'єктів. Світ це єдине ціле, і тому не існує поділу на суб'єкта й об'єкта – *ідея біосферного егалітаризму* (рівність), відповідно до якої, біоцентристи проголошують рівне право всіх живих істот жити і процвітати з внутрішньо притаманною їм цінністю. Причому ця цінність, обумовлена не людиною, що пов'язана з перспективами того чи іншого їх використання, а є саме самоцінністю. Тому для біоцентристів раціональне природокористування й охорона природи – лише поверхневий прояв, вторинний наслідок – більш глибоких зв'язків із Природою; *ідея екологічного самозабезпечення* – біоцентристи виступають проти подальшого розвитку заради підвищення життєвих стандартів, вважаючи що людина може використовувати природні ресурси в межах, які необхідні їй для самозабезпечення існування людського виду. Щодо духовних потреб людини, то на їх думку, вони повинні істотно підніматись за рахунок пониження матеріальних потреб.

Іншими словами, біоцентризм проголошує необхідність високого рівня психологічного включення людини у світ природи, та сприйняття її як рівноцінного суб'єкта, домінування непрагматичного характеру взаємодії з нею над прагматичним.

До цього спрямування екологічної етики можна приєднати і біорегіоналізм (К. Сейл, Д. Додж), який особливої ваги надає біологічним системам, що виступають основним джерелом фізичного існування і основою для формування духовності людини. Адже "природні системи – це спільність взаємозалежних форм життя, інтегрованих за законами екосистем, на які накладаються певні типи культурної поведінки, технології, ритуали та церемонії" [3: 175].

Найбільш всеосяжну позицію займає холистична етика, що вводить у сферу прямої людської відповідальності неживу матерію і системні цілісності, види, екосистеми і біосферу загалом, які мають свою внутрішню цінність. До всеохоплюючої етики можна приєднати течію екологічної етики, представниками якої є американські екофілософи Б. Калліот, В. Айкен, Х. Роль стон III. Своєрідністю цього напрямку є те, що його погляди змінюються від екохолізму до екогуманізму. Так, В. Айкен вважає, що екогуманізм намагається поєднати наголос на гармонізації людської діяльності згідно з законами екології і сприянні добробуту біосфери. Екогуманізм наголошує на першому значенні людини і тому надає перевагу інтересам людини, коли виникає конфлікт між інтересами людини та інтересами інших істот або біосфери загалом [4]. Але екологічний гуманізм виступає компромісом між екохолізмом і антропоцентричним гуманізмом, який вважає, що природа має бути збережена лише задля задоволення потреб людини, а збереження цілісності екосистем дозволить забезпечити майбуття інших людей. Таким чином, для концепції екоцентризму пріоритетом є спрямування на екогуманізм, що у своїй основі має, насамперед, добробут людини без завдання шкоди іншому живому.

Одним із найвпливовіших напрямків сучасної західної філософії, для якого характерною ознакою є звернення до "етики відповідальності", є комунікативна філософія, (К. О. Апелль, Ю. Хабермас,

В. Хьосле, А. Єрмоленко), яка прагне застосувати теорію комунікації в усіх сферах людської діяльності (політиці, економіці, праві) та впливати на них. Комунікативна філософія доводить необхідність обґрунтування моральних норм та визначає принципи права людини і справедливості як необхідні чинники в соціальному і моральному розвитку людини, формування її ціннісних орієнтацій. Вона передбачає рівноправну участь всіх людей у вирішенні та обґрунтуванні соціально-правових та моральних норм та знаходить своє відображення у принципі універсалізації, згідно якому Ю. Хабермас формує принцип значущості норм: "Кожна значуща норма повинна відповідати умовам, наслідки та побічні наслідки, котрі згодом виникатимуть із її всезагального застосування, при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті усіма учасниками" [5: 141]. Отже, комунікація постає як етична категорія, адже його учасники виступають рівноцінними суб'єктами в досягненні порозуміння в усіх проявах людської діяльності.

Актуальною щодо вимог сучасного соціокультурного стану людства течією, що вийшла далеко за межі вищезазначених напрямків розвитку ціннісної парадигми екологічної етики у боротьбі проти знищення природи, є "глибинна екологія", яскравими представниками якої є В. Дівалл, Дж. Мейсі, А. Нейс. Дж. Сід. "Сутність глибинної екології, – зазначав А. Нейс, – постановка більш глибоких питань, наприклад: чому прийнято думати, що економічний ріст і високий рівень споживання настільки важливі?... У глибинній екології ми запитуємо, чи задовольняє сучасне суспільство фундаментальні потреби людей в любові, безпеці і можливості спілкуватися з природою, і таким чином, ми ставимо під питання базові принципи нашого суспільства" [6: 235]. Така постановка питання дає можливість зрозуміти, які базові поняття лежать в основі пануючого в даний час економічного і технократичного підходів, формулюючи їх на мові ціннісних пріоритетів, філософії і релігії, пропонуючи новий альтернативний підхід з позицій зрілості людського духу. Глибинні екологи вважають, що суспільству необхідна сутнісна переорієнтація всієї цивілізації та висувують головний екологічний принцип: самоцінність життя на Землі – все життя на Землі – цінне, визнаючи цінність живої природи і взагалі всього живого іншого незалежно від корисності та способу використання. Тобто, глибинні екологи ставлять основне ціннісне завдання для сучасної людини – навчитися не перешкоджати життю іншого, ототожнюючи природу навколишню і власне самої людини та висувують вісім основних тез (А. Наесс) глибинної екології, розширюючи межі людського "я" до екологічної антології: благо і процвітання життя на землі має власну цінність. Однак позиція глибинної екології стає все більш прийнятною для сучасного покоління, де головним положенням є внутрішня самоцінність природи (благополуччя та процвітання людського та не-людського життя на Землі цінно само по собі і цінність людського світу не визначається його корисністю для людини). Підтвердження цього ми вбачаємо у різноманітних конференціях, конвенціях та громадських заходах (Ріо-де-Жанейро, 1992 р. та Загальноєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного розмаїття, Софія, 1995 р.), які пропагують ідеї глибинної екології, щодо збереження природи у багатьох країнах світу через визнання цінності живої природи, видів рослин і тварин незалежно від користі і засобів їх використання людиною. Глибинна екологія приходить до розуміння, що "організація біологічних форм являє собою не піраміду, на вершині якої стоїть наш вид, а радше кільце, в якому все взаємопов'язане й взаємозалежне" [7: 13].

Таким чином, зміна ціннісних установок людства характеризується різноманітністю підходів до пояснення картини світу науці, переорієнтацією в мисленні та моральною регуляцією поведінки людини. Зростає прагнення подолати відчуження пізнавального ставлення до навколишнього світу від практично-дійового та морально-духовного. Тому все очевиднішим стає розуміння, що нам потрібна така світоглядна, духовно-практична, ціннісна і нормативно-етична новація, яка б включала в себе широкий спектр моральних установок, яка б не просто означала примирення між собою гедонізму та аскетизму, егоїзму та альтруїзму, а ставила межу так званим чеснотам, які не мають нічого спільного з індивідуально-особистісною відповідальністю людей, включених у спільну діяльність людини і природи. Тому багато вчених вважають, що подолання світоглядної кризи можливе шляхом ціннісної переорієнтації світогляду. Переорієнтацією світогляду є духовність, яка постає підґрунтям адекватного світосприйняття людини, відчуття причетності до змін, що відбуваються у Всесвіті, єднанням матеріального і духовного, що в гармонійному поєднанні є необхідною умовою існування людства.

Таким чином, сучасний кризовий стан ціннісно-нормативних відносин, вимагає змін у духовному житті суспільства та особливо в усіх сферах життєдіяльності людини. Саме ці зміни дозволяють подолати відчуження людини від природи і виробити екологічний світогляд, екологічні імперативи взаємодії суспільства і природи на основі ціннісної парадигми. Екоетика в процесі розвитку вже зробила сутнісний крок у цьому напрямку в різноманітних виявах, що ґрунтуються на самоцінності життя на Землі і орієнтовані на самопізнання природи, на усвідомлення природи, пропонуючи нову ціннісну концепцію самореалізації людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мур Д. Принципы этики / Д. Мур. – М. : Прогресс, 1984. – 75 с.
2. Laszlo E. Introduction to System Philosophy / E. Laszlo. – N.Y., 1972. – 281 p.
3. Концептуальні виміри екологічної свідомості / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, А. В. Толстоухов. – К. : Парапан, 2003. – 175 с.
4. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – 495 с.
5. Єрмоленко А. М. Екологічна етика : проблеми обґрунтування / А. М. Єрмоленко // Практична філософія. – 2003. – № 2–3. – С. 133–148 ; 190–200.
6. Naess A. The deep ecological movement : some philosophical aspects / A. Naess ; [ed. Louis P. Pojman] // Environmental ethics. – Boston-London ; Jones and Bartlett Publisher, 1994. – 421 p.
7. Духовность и экология : материалы 2-й научно-практической конференции учащихся школ, студентов, аспирантов и профессорско-преподавательского состава. – М. : Московский госуниверситет природообустройства, научно-методический центр северного окружного управления Московского комитета образования, 2001. – 47 с.

Матеріал надійшов до редакції 18.03. 2011 р.

Рыхлицкая О. Д. Экологическая этика: проблема ценностей.

В статье автор рассматривает ценностные аспекты экологической этики в контексте отношения человека к природе и окружающей среде в современную эпоху социально-экономического кризиса. Проанализированы ведущие зарубежные теории экологической этики – инвайронментализма, биорегионализма, холистической этики, коммуникативной философии, глубинной философии.

Ryhlytska O. D. Ecological Ethics: the Problem of Values.

In the article the author investigates the valuable aspects of ecological ethics in the context of human's relationship towards nature and the environment in the modern epoch of social ecological crisis. The leading foreign theories of ecological ethics – environmentalism, bioregionalism, holistic ethics, communicative philosophy, deep philosophy are analyzed.